

Şümeyl ile birlikte Halîl b. Ahmed'in en güvenilir üç öğrencisinden biri oldu (Kemâleddin el-Enbârî, s. 105). Ebû Amr b. Alâ ve Şu'be b. Haccâc'dan hadis rivayet etti. Nadr b. Şümeyl, İbn Sellâm el-Cumahî, Ahmed b. Muhammed el-Yezîdî, Ahmed b. Hâlid ez-Zühelî, Ali b. Dâvûd es-Safedî ve Muhammed b. Mübeccel kendisinden okuyan ve rivayette bulunan öğrencilerinden. Halife olmadan önce Me'mûn'la görüşmüş, onunla Horasan'a gitmiş, Merv ve Nişâbur'da ikamet etmiş, Muhammed b. Mübeccel, Ali b. Hasan ez-Zühelî gibi Nişâbur meşâyihî kendisinden ders okumuştur (İbnü'l-Kiftî, III, 330). Bir rivayete göre Cür-cân'da da bir süre kalmış, buranın âlimleri kendisinden rivayette bulunmuştur. İsmâil b. Yahyâ el-Yezîdî'nin *Kitâbü'l-Envâ'*ını, ayrıca Mervliler'in *Ğaribü'l-Kur'ân*'ını kendisinden okuyup rivayet ettiği belirtilir. Ebû Temmâm'in *el-Hamâsetü'l-kübrâ*'sında yer alan iki beytine bakılarak iyi bir şair olduğuna hükmedilirse de kaynaklarda başka şiirlerine rastlanmamıştır.

Eserleri. 1. *Kitâbü'l-Emşâl*. Arap atasözlerine dair Mufaddal ed-Dabbî'nin kitabından sonra zamanımıza ulaşan ikinci eserdir. Dabbî kitabında Arap atasözlerinin ortaya çıkmasına sebep olan hikâye, haber ve olaylara ağırlık vermiş olmasına karşılık Müerric'in eserinde yoğun bir şekilde lugavî açıklamalar görülür. Ayrıca diğer kaynaklarda nâdir rastlanan türden kadim Arap şiirinden bol miktarda örnek zikredilmiş, ancak bunların çoğunun şairi belirtilmemiştir. Eserde herhangi bir terip ve tasnife tâbi tutulmadan 104 atasözü ve deyim açıklanmıştır. Kitap Ahmed Muhammed ed-Dubeyb (Riyad 1390/1970) ve Ramazan Abdüttewvâb (Kahire 1391/1971; Beyrut 1983) tarafından yayımlanmış, son neşirde bazı yazmalara ve kaynaklara dayanılarak esere on üç mesel ve deyim ilâve edilmiştir. 2. *Kitâbü'l-Hazf min nesebi Kureyş*. Araplar'ın soy bilimine dair günümüze ulaştığı bilinen ilk eser olup Kureyş kabilesinin soy şeceresinden önemli görülenler söz konusu edilmiştir. Diğer ensâb eserlerinden farklı olarak isimlerle ilgili biyografiler zikredilmiştir. Bazı biyografiler geniş tutulmuş, biyografi sahipleriyle ilgili kıssa ve habere yer verilmiş, şiirlerinden örnekler yazılmıştır. Açık ve mantıkî bir tasnifin görüldüğü eserde müellifin yetkin bir lugat ve nahiv âlimi olması sebebiyle bazı isimlerin okunuşunun belirlenmesinde özgün görüşlere rastlanmaktadır. Eser *Mecmû'atü'r-resâ'ili'l-kemâliyye fi'l-ensâb* içinde (Tâif, ts.), ayrıca

Selâhaddin el-Müneccid tarafından (Kahire 1380/1960; Beyrut 1396/1976) yayımlanmıştır. Müerric es-Sedûsî'ye nisbet edilen diğer eserler şunlardır: *Ensâbü Şeybân*, *Kitâbü'l-Envâ'*, *Cemâhîrü'l-ğabâ'il*, *Ğaribü'l-Kur'ân*, *Kitâbü'l-Me'ânî*, *Me'ânî'l-Kur'ân*.

BİBLİYOGRAFYA :

Müerric es-Sedûsî, *el-Emşâl* (nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Beyrut 1983, neşredenin girişi, s. 5-27; a.mlf., *Hazf min nesebi Kureyş* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1396/1976, neşredenin girişi, s. 5-9; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1375/1955, s. 109; Sîrâfî, *Aḥbârü'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn* (nşr. M. İbrâhîm el-Bennâ), Kahire 1405/1985, s. 64; Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-lugaviyyîn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1984, s. 75; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 53-54; Hatîb, *Târîḫü Bağdâd*, XIII, 258-259; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'* (nşr. İbrâhîm es-Sâmerâî), Zerkâ (Ürdün) 1405/1985, s. 105, 130-132; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebbâ'*, XIX, 197-198; İbnü'l-Kiftî, *İnbâḫü'r-ruvât*, III, 327-330; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 304-307; Brockelmann, *GAL*, I, 100-101; *Suppl.*, I, 160.

İBRAHİM SARMIŞ

MÜEVVEL

(المؤول)

Zannî delile dayanılarak
mânalarından biri tercih edilen
müşterek lafız
anlamında fıkıh usulü terimi.

Sözlükte “çevirmek; dönmek” anlamlarındaki **evl** kökünün “tef’îl” kalıbından (**te’vîl**) türetilen **müevvel** kelimesi “kendisine dönülen, sonunda varılacak olan nokta” demektir. Fıkıh usulü terimi olarak zannî delile dayanılıp muhtemel mânalarından birinin diğer(ler)inden üstün olduğu kabul edilen müşterek lafzı ifade eder. Müşterek ise her biri ayrı vaz’ ile olmak üzere birden fazla mânaya gelen lafızdır; “göz, su pınarı, casus, altın” anlamlarındaki “ayn” kelimesi böyledir (iştirakin sebepleri hakkında bk. MÜŞTEREK). Meselâ boşanmış kadınların yeni bir evlilik yapabilmek için beklemeleri gereken süreyi (iddet) düzenleyen âyetinde (el-Bakara 2/228) geçen “kurû” kelimesi “hayız dönemi” ve “temizlik dönemi” mânalarında müşterek bir lafızdır; bu mânalardan hangisine yorulursa o mâna üzerine te’vîl edilmiş olur. Karısını üçüncü defa boşayan erkeğin, kadın başka bir erkekle nikâhlanıp ondan boşanmadıkça onunla tekrar evlenmesinin helâl olmayacağını bildiren âyetinde geçen (el-Bakara 2/230) “nikâh” lafzı Arapça-

da hem “evlilik akdi” hem “cinsî münasebet” mânasına gelen müşterek bir lafızdır; burada cinsî münasebet mânasına yorularak bu anlamda müevvel hale gelmiştir (Bilmen, I, 74). Te’vîl kelimesi de fikrî çaba ve çıkarımlar neticesinde bir lafızdan kastedilen mânaya ulaşma noktasında müevvelle birleşmekle beraber kapsam bakımından ondan farklı bir terimdir (bk. TE’VİL).

Debûsî, Serahsî ve Pezdevî gibi Hanefî usulcülerinin lafızları vaz’ olundukları mânalar bakımından hâs, âm, müşterek ve müevvel olmak üzere dört kısma ayırırken (*Takvîmü'l-edille*, s. 94; *el-Üşûl*, I, 124; *Ken-zü'l-vüşûl*, I, 26, 28) Sadrüşşeria müevvelin vaz’ itibarıyla değil müctehidin re’y ve ihtihadiyla belirli bir mâna ifade ettiğini, dolayısıyla müşterek lafız içerisinde ele alınması gerektiğini söylemiş ve onun yerine, vaz’ bakımından müstakil olup diğer delâlet derecelerine girmesinin mümkün olmadığını ileri sürdüğü cem’i münnekkeri koymuştur (*et-Tavzîh*, I, 32-33; ayrıca bk. Molla Hüsrev, I, 116-121). Bazı usul kitaplarında ise lafızlar vaz’ olundukları mâna bakımından hâs, âm ve müşterek diye üç kısımda incelenmiş; müevvel müştereke, cem’i münekker de âmma veya âmda istiğrakı şart koşanlara göre hâssa dahil edilmiştir (Şemsüleimme es-Serahsî, I, 127; Sadrüşşeria, I, 32; Molla Hüsrev, I, 118).

Müevvel tanımları “müşterek lafzın muhtemel mânalarından birinin belirli hale gelmesi” noktasında birleşmekle beraber bazılarında bunun “ictihad ve baskın kanaat” (Debûsî, s. 95; Şemsüleimme es-Serahsî, I, 127), bazılarında “kati olmayan delil” (Alâeddin es-Semerkandî, s. 348; Abdülazîz el-Buhârî, I, 44) yoluyla gerçekleştirildiği ifade edilir. Ayrıca Debûsî müştereğin muhtemel mânalarından birini tercihe götüren delilleri katî ve zannî şeklinde değil ictihadî ve semâî (naklî) şeklinde tasnif etmiş ve mânalarından biri semâ yoluyla belirginleşen müştereğin müfesser adını alacağını söylemiştir. Ona göre müşterek lafız anlamlarından biri semâ yoluyla belirli hale gelince müfessere dönüşür; bu anlamın re’y yoluyla belirlenmesi-fıkıh usulü terimiyle- “tefsir” niteliğinde olmayıp bir keşiften ibarettir. Bu da lafzın hakiki mânasının tesbiti değil sadece müşterek lafzın birbirine eşit derecedeki muhtemel mânalarından birinin tercihi, böylece aralarındaki müştereğin re’y ve ictihad yoluyla ortadan kaldırılması demektir. Öte yandan bazı usulcüler kapalı

MÜEVVEL

lığı re'y ile giderilen hafî, müşkil ve mücmel lafız için de müevvel tabirini kullanırlar (Debûsî, s. 95, 168; son ikisi için bk. Alâeddin es-Semerkindî, s. 348; müevvel tanımının tahlili için ayrıca bk. *et-Ta'rifât*, "Mü'evvel" md.).

Hanefî usul eserlerinde müevvelin hükümü açıklanırken hata ve sehiv ihtimali bulunmakla beraber buna göre amel etmenin gerekli olduğu, ancak müşterek lafzın mânalarından biri tercih edildiğinde diğer mânalarına delâlet ihtimali tamamen ortadan kalkmayacağı için şer'î bir konuda müevvel mânayı inkâr eden kimsenin küfürle itham edilemeyeceği belirtilir. Bu arada müevvelin hükümünün bir yönden zâhîrin hükmü gibi olduğuna, ancak zâhîrin bizâtihi ilim, müevvelin ise haber-i vâhid gibi gâlib-i re'y (zan) ifade ettiğine dikkat çekilir (Debûsî, s. 104; Şemsüleimme es-Serahsî, I, 163). Debûsî müevveli de haber-i vâhid ve kıyas gibi ilim ifade etmeyen, fakat amelde esas alınan ve uygulamada kolaylık sağlamasına binaen "mücevviz hüccet" olarak anılan deliller arasında sayar; hata ihtimali taşımasına ve Kur'an'da, "Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme" (el-İsrâ 17/36) buyrulmasına rağmen müevvele nasıl hüccet denemediği yönünde gelebilecek itirazları cevaplandırır (*Ta'vîmü'l-edille*, s. 168-169).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "evl" md.; *et-Ta'rifât*, "Mü'evvel" md.; Debûsî, *Ta'vîmü'l-edille fî usûli'l-fıkıh* (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut 1421/2001, s. 94-95, 104, 168-169; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, I, 26, 28, 38; Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Uşûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut 1393/1973, I, 124-127, 163; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, Kahire 1322, I, 384-402; Alâeddin es-Semerkindî, *Mizânü'l-üşûl* (nşr. M. Zekî Abdülber), Katar 1404/1984, s. 339, 348; Seyfeddin el-Âmidî, *el-lhkâm* (nşr. İbrâhim el-Acûz), Beyrut 1405/1985, III, 49-50; Ebû'l-Berekât en-Neseî, *Keşfü'l-esrâr*, Beyrut 1406/1986, I, 204; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1308, I, 42-44; Teftâzânî, *et-Telvîh*, Kahire 1377/1957, I, 32; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh fî halli gâvâmi'zî't-Tenkih* (Teftâzânî, *et-Telvîh* içinde), Kahire 1377/1957, I, 32-33; İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, İstanbul 1292, s. 96; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-üşûl* (İzmîrî, *Hâşiye* içinde), İstanbul 1309, I, 116-121; Bihârî, *Müsellemü's-şübût* (*Fevâtihu'r-rahamûtü ile Gazzâlî, el-Müstasfâ* içinde), Kahire 1322, II, 22-32; Şevkânî, *İrşâdül-fuhûl*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 19, 176-177; Ali Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul 1966, s. 165-167; Bilmen, *Kamus*?, I, 20-21, 74-75; Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul 1988, s. 205-206; Zekiyyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk ilminin Esasları* (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1990, s. 307, 320-325, 341-342; Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İstanbul 1996, s. 74-79; M. Nazif Şahinoğlu, "Te'vil", *İA*, XII/1, s. 215-217.

FERHAT KOCA

MÜEYYED AY-ABA

(ö. 569/1174)

Büyük Selçuklu emirlerinden.

Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer'in emirlerinden olan Müeyyed Ay-aba'nın (apa) gerçek adı ve hangi Türk kavminden olduğu bilinmemektedir. Belh Valisi Kamaç'ın Oğuzlar tarafından öldürülmesinin ardından Sultan Sencer'i Oğuzlar üzerine yürümeye tahrik edenlerden biri olduğu kaydedilmektedir. Sultan Sencer'in Oğuz seferinde yenilip esir düşmesinden (Cemâziyelevvel 548 / Ağustos 1153) sonra Müeyyed Ay-aba da diğer birçok Selçuklu emiri gibi Nişâbur taraflarına çekildi. Oğuzlar'ın Merv'e girip şehri yağmaladıkları bu dönemde emirler Sencer'in yeğeni Süleyman Şah b. Muhammed Tapar'ı Nişâbur'da Selçuklu tahtına çıkardılar ve onu Merv'e yürümeye teşvik ettiler; amaçları Sencer'i kurtarmaktı. Ancak askerleri Oğuzlar'ı karşılarında görünce kaçtılar. Müeyyed Ay-aba ve diğer emirler ilk teşebbüsün ardından Karahanlı Muhammed Han'ın oğlu ve Sencer'in yeğeni Mahmud'u hükümdar ilân ettiler. Mahmud Han, Süleyman Şah gibi zayıf bir şahsiyet olduğu için iktidar Müeyyed Ay-aba'nın eline geçti. Bir rivayete göre Müeyyed Ay-aba'nın, Oğuzlar Belh önlerinde iken Sultan Sencer'i korumakla görevli nöbetçileri iktâlâr vaad ederek kandırıp sultanı kaçırdığı, diğer rivayete göre ise Sencer'in kaçmayı başarak Tirmiz'e ulaştığı, bunu duyan Müeyyed Ay-aba'nın Nişâbur'dan onun yanına geldiği kaydedilmektedir (551/1156).

Müeyyed Ay-aba, Sultan Sencer'in kurtuluşuyla ölümü arasında geçen yedi aylık sürede (Ekim-Kasım 1156 – Nisan 1157) Nişâbur'u vali olarak idare etti. Sultan Sencer'in emirlerinden birçoğu Ay-aba'nın yükselmesini çekemeyip ona karşı cephe aldı. Bunlardan biri olan ve emrinde 10.000 atlı bulunan İnak (İtâh / Eytâh) Müeyyed Ay-aba'ya yenilip Mâzenderan melikine sığındı. Daha sonra onun yardımıyla kalabalık bir kuvvet toplayarak Müeyyed Ay-aba'nın karşısına çıktıysa da yine bozguna uğradı (Safer 553 / Mart 1158). Aynı yıl Herat'ı ele geçirmiş olan Emir Sungur el-Azîz'nin Mahmud Han'ı metbû tanımaması üzerine Müeyyed Ay-aba Herat'a yürüyüp Türkler'in yardımıyla şehre hâkim oldu. Oğuzlar'la mücadelesini sürdüren ve onları yenip Merv'e giren Müeyyed Ay-aba ganimetle Serahs'a döndü. Bu başarı üzerine Mahmud Han ve Müeyyed Ay-aba, Oğuzlar'ı tamamen kontrol altına almaya karar

verdiler. Ancak üç gün boyunca devam eden savaş sonunda yenilgiye uğradılar.

Bu dönemde Müeyyed'in Mahmud Han ile arası açıldı ve Horasan'a gidip Habûşân'da bir hisara yerleşti. Bunu haber alan Oğuzlar'ın kaleyi kuşatmaları üzerine Nişâbur'a kaçtı. Burada etrafına toplanan askerlerle tekrar eski kuvvetini kazanmaya başladı. Bu sırada Mahmud Han ile Oğuzlar'ın Nişâbur'a yaklaştıklarını öğrenince Kuhistan eyaletindeki Havâf'a gitti. Onun Nişâbur'dan ayrılmasının ardından Şâfîler'le Alevîler birbirleriyle kanlı bir mücadeleye giriştiler. Alevîler'in nakibinin Nişâbur'a hâkim olması üzerine Şâfîler'in reisi Müeyyed el-Muvaffakî, Müeyyed Ay-aba'nın yanına giderek Alevîler'den şikâyetle bulundu. Bunun üzerine Ay-aba Nişâbur'u kuşattı ve ele geçirdi. Bu dönemde Müeyyed Ay-aba'nın kuvveti ve geliri arttı. Beyhak yöresindeki Hüsrevcird Kalesi'ni aldıktan sonra (25 Cemâziyelevvel 555 / 2 Haziran 1160) Herat'a yürüdüysen de başarılı olamadı. Buna karşılık Kuhistan eyaletindeki Kündür şehrini ele geçirdi.

Bu olayın ardından Mahmud Han, Müeyyed Ay-aba'yı Nişâbur ve Tûs şehirleriyle yörelerinin emirliğine tayin etti (555/1160). Halk bu tayini Mahmud Han, Oğuzlar ve Ay-aba arasında barış yapıldığının işareti sayarak sevindi. Nişâbur'da halk arasında mezhep ayrılığından kaynaklanan derin bir düşmanlık vardı. Tarafların yağmacılık yapmasını yasaklayan Ay-aba emirlerine aldırış edilmemesi üzerine Nişâbur'un ileri gelenlerinden bazılarını hapsedti (Rebîülâhîr 556 / Nisan 1161). Aynı yıl Oğuzlar Mahmud Han'la birlikte Nişâbur'a yürüdüler. Ay-aba Nişâbur yakınında Şâdiyâh'ta kuşatıldı. İki taraf arasındaki çarpışmalar 556 Şâbanının sonuna (Ağustos 1161) kadar sürdü.

Müeyyed Ay-aba, Alevîler'in elinde bulunan Nişâbur yakınlarındaki Şâristan'ı kuşattı. 557 Şâbanına (Temmuz 1162) kadar devam eden kuşatmanın sonunda Şâristan'ı zaptetti. Aynı yılın ramazanında (Ağustos 1162) Mahmud Han'ı tutuklayıp gözlerine mil çektirtti ve servetine el koydu. Nişâbur'da ve hâkim olduğu diğer yerlerde onun adına hutbe okunmasına son verdi. Melik unvanını alarak hutbede önce kendi adını ve ardından Abbâsî halifesinin adını okutmaya başladı. Ertesi yıl Horasan'ın batısındaki Bistâm ve Dâmegân (Damgan) şehirlerinin bulunduğu Kûmis eyaletini ülkesine kattı. Bunun üzerine Irak Selçuklu Hükümdarı Arslan Şah b. Tuğrul elbise ve hil'atlar, sancaklar ve güzel armağanlar göndererek onu Horasan hâkim-